مقالات

معرفی «دفتر پژوهش نظام‌های آموزشی جهانی» وابسته به سازمان پژوهش و برنامه‌ریزی آموزشی در اواخر دهۀ ۵۰ تا دهۀ ۶۰

بهرام محسن‌پور*

اشاره

بررسی ساختارها و نظام‌های اداری در دوره‌های تاریخی می‌تواند نشانگری برای محققان و پژوهشگران جهت مشخص نمودن شرایط محیطی آن دوره و نیازهای ضروری مطرح شده باشد. در این مقاله ضمن شرح و معرفی آن دفتر روایتی مستقیم از قول آقای دکتر بهرام محسن‌پور که در دهۀ ۶۰ مدیرکل اسبق دفتر نظام‌های آموزشی بوده‌اند، به رشته تحریر درآمده است که می‌تواند تا حدودی ضمن معرفی آن دفتر، عملکردها و پاسخ به نیازهای آموزشی جامعه در آن دوره را بیان کند.

پیش از آن که به تشریح فعالیت‌های دفتر پژوهش نظام‌های آموزشی جهانی بپردازیم که در دهه ۱۳۶۰ یکی از دفاتر تابعه سازمان پژوهش و برنامه‌ریزی آموزشی به‌شمار می‌رفت، شایسته است ابتدا به‌طور بسیار مختصر پیشینۀ این سازمان معرفی شود و سپس فعالیت‌های آن مورد بررسی قرار گیرد.

در دهۀ ۱۳۲۰، کتاب‌های درسی توسط مؤلفان و دبیران باسابقه وزارت فرهنگ وقت (وزارت آموزش و پرورش) تألیف می‌شد. وزارت فرهنگ پس از تطبیق محتوای کتاب‌ها با برنامه‌های درسی مصوب، مجوز انتشار آن‌ها را صادر می‌کرد. گاهی برای یک مادۀ درسی چندین کتاب توسط مؤلفان مختلف تدوین می‌شد و همین امر انتخاب کتاب مناسب را برای معلمان و دبیران دشوار می‌کرد. از این رو، در اوایل دهۀ ۱۳۳۰، در وزارت فرهنگ،

* مدیرکل اسبق دفتر پژوهش و نظام‌های آموزشی جهانی واستاد بازنشسته دانشگاه خوارزمی، دکترا مطالعات تطبیقی و پژوهشگر حوزه تعلیم‌وتربیت
E-mail: bmohsenpur@yahoo.com

اداره‌ای بنام ادارهٔ مطالعات و برنامه‌ها ایجاد و مسئولیت برنامه‌ریزی و تهیه کتاب‌های درسی به آن سپرده شد. البته تألیف کتاب‌های درسی توسط بخش خصوصی همچنان ادامه داشت؛ تا اینکه در سال ۱۳۴۱، برنامه‌ریزی و تألیف کتاب‌های درسی دوره‌های ابتدایی و متوسطه به انحصار وزارت فرهنگ وقت (وزارت آموزش و پرورش) در آمد و به‌این ترتیب فعالیت بخش خصوصی در این حوزه پایان یافت. در سال ۱۳۴۳ مؤسسه‌ای بنام «سازمان کتاب‌های درسی» تأسیس شد و مسئولیت تهیه و تألیف کتاب‌های درسی دوره‌های ابتدایی و متوسطه را برعهده گرفت. در سال ۱۳۵۵ نیز تشکیل سازمان پژوهش و نوسازی آموزشی (بعدها سازمان پژوهش و برنامه‌ریزی آموزشی) به تصویب مجلس شورای ملی وقت رسید.

سازمان پژوهش و برنامه‌ریزی آموزشی پس از پیروزی انقلاب اسلامی، با حفظ هویت خود و البته با تغییراتی در ساختار و ایجاد چند دفتر، فعالیت‌های خود را ادامه داد. دفاتر تابعهٔ سازمان عبارت بودند از: دفتر برنامه‌ریزی، تحقیق و تألیف کتاب‌های درسی، دفتر چاپ و توزیع کتاب‌های درسی، دفتر امور کمک‌آموزشی و کتابخانه‌ها (بعدها دفتر انتشارات کمک‌آموزشی نام گرفت.)، دفتر تکنولوژی آموزشی و دفتر پژوهش نظام‌های آموزشی جهانی.

▣ تحولات مدیریتی در سطح وزارتخانه

پس از پیروزی انقلاب اسلامی، مرحوم دکتر غلامحسین شکوهی، استاد دانشگاه تهران، در اسفندماه سال ۱۳۵۷، به‌عنوان وزیر آموزش و پرورش دولت مرحوم مهندس مهدی بازرگان انتخاب شد و حدود شش ماه در این سمت باقی ماند. آن زمان در جریان انقلاب اسلامی، مدارس و دبیرستان‌ها به حالت تعطیل و فعالیت‌های آموزشی تقریباً به‌طور کامل متوقف شده بود. از این رو، مهم‌ترین دستاورد دورهٔ وزارت وی، سازماندهی مجدد و بازگشایی مدارس بود. دانش‌آموزان به کلاس فراخوانده شدند و امتحانات پایانی سال تحصیلی ۱۳۵۷-۱۳۵۸ برگزار گردید. پس از دکتر شکوهی، محمدعلی رجایی برای مدتی کوتاه عهده‌دار وزارت آموزش و پرورش گردید. آنگاه شهید دکتر محمدجواد باهنر سکان وزارت آموزش و پرورش را به‌دست گرفت. پس از آنکه ایشان به‌عنوان نخست‌وزیر دولت شهید رجایی برگزیده شد، مرحوم سیدعلی‌اکبر پرورش به سمت وزیر منصوب شد. هم‌زمان با این تحول مدیریتی در سطح وزارت، انتصاب‌ها و تغییراتی نیز در سازمان پژوهش و برنامه‌ریزی آموزشی صورت گرفت. به این معنا که پس از پیروزی انقلاب اسلامی، به ترتیب شهید علی‌اکبر سلیمی‌جهرمی، شهید سیدکاظم موسوی و سپس محمد رجبی دوانی عهده‌دار ریاست سازمان شدند. سرانجام این مسئولیت در سال ۱۳۶۱ به دکتر غلامعلی حداد عادل سپرده شد.

▣ دفتر برنامه‌ریزی و تألیف کتاب‌های درسی

پیش از آنکه دکتر حداد عادل مسئولیت سازمان پژوهش را برعهده بگیرد، تألیف کتاب‌های درسی در دفتر برنامه‌ریزی درسی متمرکز بود. وی به تحول برنامه‌های درسی

توجه ویژه‌ای داشت و درصدد بازنگری اساسی و اصلاح کتاب‌ها و برنامه‌های درسی بود؛ از این رو، در دوران مدیریت او، کتاب‌های درسی مورد بازنگری قرار گرفت و از مؤلفان جدید برای تألیف کتاب‌های درسی دعوت به‌عمل آمد. دکتر حداد عادل بر آن بود که کتاب‌های علوم انسانی دوره‌های ابتدایی و متوسطه با رویکردی اسلامی تألیف شود و به غلبۀ تفکرات سکولاریستی بر برنامه‌های درسی کشور پایان داده شود. او از کتاب فارسی اول دبستان گرفته تا کتاب‌های بینش دینی و جامعه‌شناسی سال آخر دبیرستان را پیش از ارسال برای چاپ، بررسی می‌کرد و در صورت لزوم، پیشنهادهایی برای اصلاح کتاب‌ها ارائه می‌داد. دیدگاه حداد عادل این بود که کار به کاردان سپرده شود و تألیف کتاب‌های درسی به کارشناسان آشنا با مسائل برنامه‌ریزی درسی واگذار گردد.

دکتر حداد عادل بر آن بود که کتاب‌های علوم انسانی دوره‌های ابتدایی و متوسطه با رویکردی اسلامی تألیف شود

بر این اساس، از میان کارشناسان وزارت آموزش و پرورش که دارای سابقه تحصیلی در رشته‌های مختلف ریاضی، علوم پایه، زبان فارسی و دیگر رشته‌های علوم انسانی و بر اساس آزمون، تعدادی داوطلب انتخاب و برای گذراندن دوره کارشناسی ارشد برنامه‌ریزی درسی، به دانشگاه تربیت‌معلم سابق (دانشگاه خوارزمی کنونی) معرفی شدند. هدف این بود که پس از اتمام دوره، از تجربه و دانش آنان در شوراهای برنامه‌ریزی درسی دفتر تحقیقات و برنامه‌ریزی استفاده شود. بدین ترتیب، در دو مرحله آزمون، حدود ۴۰ نفر آموزش دیدند که برخی از آنان پس از فراغت از تحصیل در دفتر تحقیقات مشغول به کار شدند.

▣ ایجاد دفتر انتشارات کمک‌آموزشی

در آغاز دهۀ ۱۳۴۰ خورشیدی، نهادی بنام «مرکز خواندنی‌ها» در وزارت آموزش و پرورش آن زمان با هدف تهیه نشریات آموزشی برای دانش‌آموزان در سطوح مختلف تحصیلی ایجاد شده بود. این مرکز نشریاتی را با عنوان «پیک» منتشر می‌کرد که شامل پیک نوآموز، پیک دانش‌آموز، پیک نوجوان و پیک جوان بود. در ضمن برای معلمان نیز نشریه‌ای با عنوان «ماهنامه آموزش و پرورش» منتشر می‌شد. پس از پیروزی انقلاب اسلامی، انتشار این نشریات متوقف شد و این رکود تا اواسط سال ۱۳۶۱ ادامه یافت. لیکن زمانی که مدیریت سازمان پژوهش به دکتر حداد عادل تفویض شد، با ایجاد دفتر «انتشارات کمک‌آموزشی و کتابخانه‌ها» (که بعدها به «دفتر انتشارات کمک‌آموزشی» تغییر نام یافت)، مسئولیت تهیۀ نشریات آموزشی و کمک‌آموزشی به این دفتر سپرده شد. از این رو، نشریات جدیدی با عنوان «رشد» برای دانش‌آموزان در سطوح مختلف تحصیلی منتشر گردید. هدف از انتشار نشریات «رشد»، پرورش و رشد نگرش دینی و اعتقادی مخاطبان و افزایش اطلاعات علمی آنان بود.

در کنار نشریات رشد نوآموز، دانش‌آموز، نوجوان و جوان، نشریه «رشد معلم» نیز برای معلمان فرصت انتشار یافت. باید افزود که انتشار نشریات «رشد»، به‌تدریج گسترده‌اش پیدا کرد و برای مواد درسی مختلف در سطح ابتدایی و متوسطه و با هدف تقویت بنیان علمی معلمان و دبیران، نشریات رشد گوناگونی مانند «رشد آموزش ابتدایی»، «رشد آموزش ریاضی»، «رشد آموزش فیزیک»، «رشد آموزش زیست‌شناسی»، «رشد آموزش زبان و ادب فارسی»، «رشد آموزش تربیت‌بدنی»، «رشد تکنولوژی آموزشی» و تعدادی دیگری از این نوع نشریات تهیه و منتشر شد.

▣ ایجاد دفتر پژوهش نظام‌های آموزشی جهانی

انتظار والدین، مربیان، دبیران و دانش‌آموزان از یک نظام آموزشی پیشرفته، ایجاب می‌کرد که نظام جدید تعلیم‌وتربیت کشور، افزون بر استواری بر جهان‌بینی اسلامی از نوآوری‌های آموزشی سایر جوامع نیز بهره ببرد. از این رو، تحقیق و پژوهش در نظام‌های آموزشی سایر کشورها و اطلاع از نوآوری‌های آموزشی آن‌ها نیز مورد توجه مدیران سطوح بالای آموزش و پرورش کشور قرار گرفت و با همین انگیزه، «دفتر پژوهش نظام‌های آموزشی جهانی» شکل گرفت. این دفتر از ابتدای پیروزی انقلاب اسلامی تا اواخر سال ۱۳۵۹، فعالیت داشت و چند نشریه دربارۀ ویژگی‌های نظام‌های آموزشی کشورهای مختلف منتشر کرد، اما دیری نگذشت که فعالیت آن دچار وقفه شد و در اواخر سال ۱۳۵۹، در دفتر جدیدالتأسیس «تحقیقات و برنامه‌ریزی» درسی ادغام گردید. سپس در سال ۱۳۶۲، از دفتر تحقیقات جدا شد و فعالیت خود را از سرگرفت. مدیریت این دفتر از آغاز تأسیس تا انحلال آن در سال ۱۳۵۹، بر عهدۀ مرحوم کرامت‌الله مهربان و معاونت مرحوم علی زایر دارابی بود. تا اینکه در سال ۱۳۶۲، فعالیت دفتر تجدید شد و مدیریت آن به نگارندۀ این نوشتار، بهرام محسن‌پور سپرده شد.

▣ محورهای فعالیت دفتر پژوهش نظام‌های آموزشی جهانی

◉ معرفی نظام آموزشی کشور به زبان‌های خارجی

یکی از فعالیت‌های شاخص این دفتر، معرفی نظام آموزش و پرورش جمهوری اسلامی ایران بود. در این راستا، نشریه‌ای به چهار زبان عربی، انگلیسی، فرانسه و آلمانی تهیه و منتشر شد و در اختیار نهادهای ذی‌ربط وزارت آموزش و پرورش، مانند دفتر روابط بین‌الملل، وزارت امور خارجه و نیز نمایندگی‌های فرهنگی جمهوری اسلامی وابسته به وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی قرار گرفت. در این نشریات، اهداف جدید تعلیم‌وتربیت، ساختار نظام آموزشی، سیاستگذاری و همچنین نوآوری‌های آموزشی پس از پیروزی انقلاب اسلامی، تشریح گردید.

◉ معرفی نوآوری‌های آموزشی سایر کشورها

امروزه اگر پژوهشگری بخواهد دربارۀ نظام آموزش و پرورش و آموزش عالی سایر کشورها تحقیق کند، می‌تواند از طریق اینترنت به سایت وزارتخانه‌ها و دانشگاه‌های کشورهای مختلف دسترسی یابد و اطلاعات مورد نظر خود را به دست آورد. حتی در بسیاری از کشورها، مدارس و دبیرستانها دارای سایت هستند که در آن‌ها، اطلاعات گسترده‌ای ذخیره و به‌روزرسانی می‌شود. برای مثال، پژوهشگر می‌تواند به اطلاعاتی دربارۀ این موضوع دست یابد که در مدارس و دبیرستان‌های مورد نظرش، چه مواد درسی، در چه پایه‌ای و به‌مدت چند ساعت در سال تدریس می‌شود؛ اما زمانی که ما دربارۀ نظام‌های آموزشی سایر کشورها تحقیق می‌کردیم، از اینترنت خبری نبود. از این رو، برای دستیابی به اطلاعات موردنیاز، ناگزیر بودیم از راه‌هایی مانند مکاتبه با وزارتخانه‌های دیگر کشورها، خرید نشریات خارجی و کتاب‌های مربوط به آموزش و پرورش دیگر کشورها از نمایشگاه‌های بین‌المللی کتاب، یا استفاده از نشریاتی که در کنفرانس‌های بین‌المللی آموزشی عرضه می‌شد، اقدام کنیم و اطلاعات مورد نظر را گردآوری نماییم.

اغلب دفاتر ستادی وزارت آموزش و پرورش مایل بودند که دربارۀ جنبه‌هایی خاص از آموزش و پرورش سایر کشورها اطلاعاتی کسب کنند و با نوآوری‌های آموزشی در سایر نظام‌های آموزشی آشنا شوند؛ از این رو، درخواست‌های دفاتر ستادی از طریق دفتر پژوهش نظام‌های جهانی به کشورهای مورد نظر ارسال می‌شد. پس از تهیه اطلاعات، این داده‌ها در اختیار دفاتر ذی‌ربط قرار می‌گرفت. برای مثال، آشنایی با «کار توأم با تحصیل» در سایر کشورها، یکی از این درخواست‌ها بود که دفتر پژوهش توانست تجربۀ کشورهای کوبا و جمهوری خلق چین را در این زمینه در قالب دو نشریه معرفی کند.

شاید اشاره به جزییات فعالیت‌های دفتر پژوهش نظام‌های آموزشی جهانی ضرورتی نداشته باشد؛ بنابراین، برای پرهیز از اطالۀ کلام، تنها به مهم‌ترین فعالیت‌های این دفتر به‌صورت فهرست‌وار اشاره می‌شود.

اغلب دفاتر ستادی وزارت آموزش‌وپرورش مایل بودند که دربارۀ جنبه‌هایی خاص از آموزش‌وپرورش سایر کشورها اطلاعاتی کسب کنند و با نوآوریهای آموزشی در سایر نظام‌های آموزشی آشنا شوند

▣ پاسخ به پرسش‌نامه‌های خارجی:

بسیاری از مؤسسات آموزشی ـ فرهنگی بین‌المللی به‌صورت ادواری، پرسش‌نامه‌هایی دربارهٔ نظام آموزش و پرورش جمهوری اسلامی ایران، به وزارت آموزش و پرورش ارسال می‌کردند که تعداد زیادی از آن‌ها توسط کارشناسان این دفتر پاسخ داده می‌شد. برای مثال، دفتر بین‌المللی تعلیم و تربیت واقع در ژنو سوئیس، «دفتر منطقه‌ای یونسکو در آسیا و اقیانوسیه»، واقع در بانکوک تایلند، دفتر آیسسکو وابسته به سازمان کنفرانس اسلامی ـ که بعدها به سازمان همکاری کشورهای اسلامی تغییر نام یافت ـ و دیگر دفاتر منطقه‌ای وابسته به یونسکو، از جمله نهادهایی بودند که با ارسال پرسشنامه، خواستار ارسال اطلاعات آموزشی بودند.

◉ معرفی فعالیت‌های سازمان‌های آموزشی بین‌المللی

دفتر پژوهش نظام‌های آموزشی جهانی برای آشنایی کارشناسان وزارت آموزش و پرورش با سازمان‌های آموزشی بین‌المللی و نیز نشان دادن نقش این سازمان‌ها در توسعه تعلیم و تربیت در جوامع، گزارش‌ها، توصیه‌نامه‌ها و پیشنهادهایی را که این سازمان‌ها برای بهبود تعلیم و تربیت در جهان ارائه می‌نمودند، ترجمه و منتشر می‌کرد. برای مثال، دفتر در طول فعالیت خود، نُه گزارش کنفرانس بین‌المللی و منطقه‌ای در زمینه آموزش و پرورش را یا به‌صورت نشریهٔ مستقل و یا در فصلنامه «تعلیم و تربیت» منتشر کرد.

به‌عنوان سخن پایانی باید گفت که تعداد کارشناسان دفتر پژوهش نظام‌های آموزشی جهانی، از تعداد انگشتان یک دست هم کمتر بود و عمده کارهای پژوهشی دفتر توسط همین تعداد اندک انجام می‌شد. البته در بسیاری از موارد برای ترجمه مطالب موردنظر، از کارشناسان پاره‌وقت و قراردادی نیز استفاده می‌شد.

به طور خلاصه دفتر پژوهش نظام‌های آموزشی جهانی، از آذرماه سال ۱۳۶۲ تا آذرماه سال ۱۳۶۸، مجموعاً ۵۱ نشریه و دو مقاله دربارهٔ نظام‌های آموزشی، نوآوری‌ها و اصلاحات آموزشی در دیگر کشورها و معرفی سازمان‌های آموزشی بین‌المللی منتشر کرد و در نهایت، در دفتر تحقیقات سازمان پژوهش و برنامه‌ریزی آموزشی ادغام شد.

در پایان، برای اطلاع خوانندگان، فهرست عناوین نشریات این دفتر ارائه می‌شود:

▣ فهرست نشریات دفتر پژوهش نظام‌های آموزشی جهانی

۱. گزارش بیست‌ودومین اجلاس کنفرانس عمومی یونسکو
۲. توصیه‌نامه یونسکو در مورد موقعیت معلمان
۳. توصیه‌نامه شماره ۷۳ دفتر بین‌المللی تعلیم و تربیت
۴. توصیه‌نامه تجدیدنظر شده یونسکو در زمینهٔ آموزش فنی و حرفه‌ای
۵. گزارشی از نهمین اجلاس مشورتی مرکز آسیا

۶. برنامه تربیت کارشناس در مؤسسۀ بین‌المللی برنامه‌ریزی آموزشی
۷. نظری به اصلاحات آموزشی چین
۸. آموزش و پرورش در پاکستان
۹. نظام آموزش و پرورش در جمهوری عربی سوریه
۱۰. آموزش ابتدایی و متوسطه در فرانسه
۱۱. تفاوت‌ها در برنامه‌های آموزش پسران و دختران در چند کشور
۱۲. آموزش و پرورش در جمهوری سوسیالیستی رومانی
۱۳. گزارش شرکت در سی‌و نهمین اجلاس کنفرانس بین‌المللی تعلیم‌وتربیت
۱۴. مطالعه تطبیقی در برنامه‌ریزی و ارزشیابی کتب درسی
۱۵. کاربرد کامپیوتر در آموزش
۱۶. آموزش و پرورش در چند کشور اروپایی
۱۷. تربیت معلم و آموزش ضمن خدمت در چند کشور جهان
۱۸. گزارش هیئت نمایندگی جمهوری اسلامی ایران، از پنجمین کنفرانس بانکوک
۱۹. آموزش پیش از دبستان در چند کشور جهان
۲۰. آموزش متوسطه در چند کشور جهان
۲۱. آموزش متوسطه فنی و حرفه‌ای در چند کشور جهان
۲۲. آموزش ابتدایی در چند کشور جهان
۲۳. برنامه‌ریزی علوم در سطح ابتدایی در کشورهای پاکستان و ژاپن
۲۴. طرح پیشنهادی برای آموزش قبل از دبستان
۲۵. برنامه درسی ریاضیات دوره ابتدایی در کشور ژاپن
۲۶. اصلاحات آموزشی در کشورهای اتحاد جماهیر شوروی و ژاپن
۲۷. آموزش ضمن خدمت معلمان
۲۸. آموزش و پرورش در انگلستان و ترکیه
۲۹. چهلمین اجلاس کنفرانس بین‌المللی تعلیم و تربیت
۳۰. عناوین دروس رشته‌های آموزشی فنی و حرفه‌ای در ژاپن
۳۱. آموزش ضمن خدمت دبیران و سایر کارکنان آموزش متوسطه
۳۲. آموزش و پرورش در ژاپن
۳۳. چگونگی آموزش محیط‌زیست در مدارس

۳۴. گزارش شورای مشورتی به‌منظور آشنایی با مسائل آموزش محیط‌زیست
۳۵. نظام آموزش فنی و حرفه‌ای در جمهوری فدرال آلمان
۳۶. یادداشت‌های سفر چین
۳۷. آموزش مبانی کامپیوتر در مدارس
۳۸. اصلاحات آموزشی ژاپن
۳۹. درس‌هایی از تکنیک‌های برنامه‌ریزی آموزشی
۴۰. بررسی جهان درباره جایگاه علوم و تکنولوژی در برنامه‌های درسی مدارس
۴۱. گزارش یازدهمین اجلاس مشورتی اپید
۴۲. مقاطع تحصیلی و جدول ساعات درسی در ۱۵ کشور جهان
۴۳. اهداف آموزش و پرورش ابتدایی در چند کشور جهان
۴۴. پیشرفت‌های جدید در آموزش ابتدایی کشورهای منطقه آسیا و اقیانوسیه
۴۵. اهداف آموزش و پرورش در کشورهای مختلف جهان
۴۶. آموزش از راه دور (آموزش مکاتبه‌ای)
۴۷. چگونگی به اجرا گذاشتن اصلاحاتی برای پیشبرد و توسعه کیفیت آموزش متوسطه
۴۸. نظام آموزش و پرورش جمهوری اسلامی ایران به زبان عربی
۴۹. نظام آموزش و پرورش جمهوری اسلامی ایران به زبان انگلیسی
۵۰. نظام آموزش و پرورش جمهوری اسلامی ایران به زبان فرانسه
۵۱. نظام آموزش و پرورش جمهوری اسلامی ایران به زبان آلمانی

منابع

۱. جلیلی، میرزا، «مروری بر کتاب‌ها و برنامه‌ریزی ریاضی کشور در گذشته دور و نزدیک»، مجله رشد آموزش ریاضی، دفتر انتشارات کمک‌آموزشی، وزارت آموزش و پرورش، شماره مسلسل ۷۶، ۱۳۸۳.
۲. صافی، احمد، «آموزش و پرورش ایران در صد سال گذشته» وزارت آموزش و پرورش، رشد آموزش راهنمایی تحصیلی، شماره ۲، آبان ۱۳۹۱، ویژه‌نامهٔ یکصدمین شماره، تهران: انتشارات مدرسه.
۳. مجیدی، موسی، «تاریخچه کتاب‌های درسی و سیر تحول آن در ایران از دارالفنون تا به امروز»، فصلنامه تعلیم‌وتربیت، شماره ۴، زمستان ۱۳۶۴.
۴. محسن‌پور، بهرام، «تحلیل روند تحول فصلنامه تعلیم‌وتربیت»، فصلنامه تعلیم‌وتربیت، نشریه پژوهشکده تعلیم‌وتربیت، وزارت آموزش و پرورش، سال بیست‌ویکم، شماره ۳ پاییز ۱۳۸۴.
۵. مرکز پژوهش‌های مجلس شورای اسلامی، قانون تشکیل سازمان پژوهش و نوسازی آموزشی، تاریخ تصویب: ۱۳۵۵/۴/۱۷.